

Səlimli Təmkinə Fərahim qızı  
Azərbaycan Dillər Universiteti

## AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

*Açar sözlər: fransız dili, müasir türk dili, alınma sözlər, lüğət tərkibi*

*Key words: French language, modern Turkish language, loanwords, lexical content*

*Ключевые слова: французский язык, современный турецкий язык, приобретаемые слов, лексический состав*

Hamımızın bildiyi kimi yer üzündə yaşayan bir çox millətlər və bu millətlərin danışdığı bir çox dillər mövcuddur. Xalqların, millətlərin bir-biri ilə əlaqəsi olduğu kimi dillərin də bir-birinə təsiri vardır. Müxtəlif xalqlar arasındakı mövcud olan əlaqələrdən danışan fransız dilçisi İ.Vandriyes yazır: “Heç vaxt elə ola bilməz ki, hər hansı bir dil uzun müddət xarici təsir olmadan inkişaf etsin, əksinə qonşu dillərin ona təsiri əksər hallarda həmin dilin inkişafında mühüm rol oynayır. Dillərin bir-biri ilə təmasda olması tarixi bir zəruriyyətdir və həmin təmas bir dilin digərinə müdaxiləsinə gətirib çıxarır” (4, s. 117).

Bu fikrə qüvvət olaraq deyə bilərik ki, lüğətin zənginləşməsində əsas rol oynayan amillərdən biri də alınma sözlərdir. Lakin elmin, texnikanın və insanlar arasında ünsiyyət vasitələrinin geniş inkişaf etdiyi müasir dövrdə müxtəlif dillərdə danışan xalqların bir-birinə yaxınlaşması, sosial dəyişikliklər arasında olan əlaqələr cəmiyyət və dil problemi baxımından hələ də kifayət qədər tədqiq olunmamış məsələlərdəndir.

Bu problemin öyrənilməsində müəyyən uğurların olmasına baxmayaraq, həll olunmamış bəzi məsələlər bu günə qədər qalmaqdadır. Bunların içərisində “sözlərin alınması mexanizminin araşdırılması”, “alınma sözlərin semantik cəhətdən yeni dildə dəyişməsinin xüsusiyyətləri”, “söz alınması prosesinin dinamikası”, “dillərin birinin digəri ilə ən intensiv şəkildə yaxınlaşdığı dil səviyyələri və bu yaxınlaşmanın xüsusiyyətləri” və s. bu kimi məsələlərin daha dərinə tədqiq olunmasına ehtiyac vardır. Bununla əlaqədar olaraq bu və ya digər dildə olan alınma sözlərin tədqiqinə maraq getdikcə artır.

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti tədricən belə bir nəticəyə gəlir ki, alınma sözlər dilin təkmilləşməsinə və inkişafına kömək edir.

Dil əlaqələri ilə məşğul olan tədqiqatçıların qohum dillər arasında alınma sözlər probleminə diqqət verilir. Alınma sözlər və onların qarşılıqlarının tapılması problemi cəmiyyətin tarixi ilə bağlı şəkildə tədbiq olunur.

Alınma prosesini fəal inkişafın ən yüksək nəticəsi hesab edən D.N.Şmelevin əcnəbi sözlərə münasibəti belədir: “Əcnəbi sözlərin alınması prosesi ikitərəfli prosedir. Bu ancaq bir dilin hazır əlamətlərinin sadəcə olaraq başqa bir dilin ixtiyarına verilməsi demək deyildir. Bu, həm də həmin əlamətlərinin üzvi şəkildə alan dilin sistemi tərəfindən mənimsənilməsi deməkdir. Bu elementlərin həmin dilin xüsusi tələblərinə uyğunlaşması, yeni sistem şəraitində formal və semantik baxımdan dəyişməsi deməkdir” (4, s. 121).

Alınma prosesi mürəkkəb bir dil hadisəsidir və müşahidələr göstərir ki, türk dili və onun terminologiyası təkcə öz imkanları hesabına deyil, həmçinin digər dillərin leksik-terminoloji bazasından geniş miqyasda faydalanmaq əsasında inkişaf edərək formalaşmış və zənginlik qazanmışdır. Bu zənginləşmənin mənbələrindən biri də Avropa dillərindən ən çox da fransız dilindən keçən söz və terminlərdir. Fransız mənşəli sözlər, ümumiyyətlə, digər dillərdə olduğu kimi, türk dilinin də bütün təbəqələrində müəyyən bir iz buraxmış və dilin demək olar ki, bütün funksional üslublarında leksik-semantik çalarlıq yaratmışdır.

Müasir türk ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma söz və terminlərin xüsusi yer tutduğu faktlar əsasında müəyyən edilmişdir. Belə ki, türk dilində işlənən alınma sözlərin çoxu ərəb dilindən sonra fransız dilindən alınma sözlərdir, yəni ərəb dilindən 6467, fransız dilindən 5253, fars dilindən 1359, ingilis dilindən 485, alman dilindən 98, rus dilindən 44 söz alınmışdır. Bu siyahını başqa dillərdən də alınmış sözlərin sayını göstərməklə uzada bilərik. Yəni türklərin Osmanlı Dövləti dövründə və sonra da başqa ölkələrlə həm tarixi, həm siyasi-iqtisadi münasibətləri olmuş və bu münasibətlər zamanı yeni sözlərin türk dili lüğətinə keçməsi gerçəkləşmişdir. Lakin türk dilinin daha çox təsiri altında qaldığı fransız dili olmuşdur. Xüsusilə, XVI əsrin birinci yarısından, Qanuni Sultan Süleymanın hakimiyyəti illərindən başlayaraq türklərin fransızlarla olan siyasi, ticari və elmi-ədəbi münasibətləri yüzillər sonra daha da genişlənmiş və Avropanı öz təsiri altına alan sənət, ədəbiyyat və elm dili olaraq qəbul edilən fransız dilinin türk dilinə olan təsiri dilin lüğət tərkibindəki yeniləşmə prosesində də öz əksini tapmışdır.

Türk alimləri göstərir ki, fransız dilinin türk dilinə geniş biçimdə daxil olmasının bir səbəbi də xüsusilə XIX əsrdə dilin sadələşdirilməsi məqsədilə atılan ərəb və fars sözlərinin yerinə fransız sözlərinin

alınması və bu prosesin çox qısa bir vaxtda inkişaf etdirilməsi idi. Türk ictimaiyyətində baş verən qərbləşmə sosial həyatın hər sferasında əks olunurdu və təbii ki, türk dili və mədəniyyətində də dərin izlər buraxırdı. Əvvəllər hakim olan ərəb və fars dili, daha sonra fransız dili XX əsrin II yarısından etibarən isə Türkiyənin İngiltərə və ingilisdilli Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusən Amerika ilə elmi-texniki və təhsil sahəsindəki əlaqələrinin böyük sürətlə inkişaf etməsi nəticəsində türkcəyə ingilis dilinin təsiri özünü hiss etdirir. Xüsusilə də son 30-40 ildə xarici ölkələrdə təhsil alınması və Türkiyədə ingilisdilli məktəblərin, universitetlərin açılması türk dilinə ingilis mənşəli sözlərin keçməsinə səbəb olur.

Fransız dili kənar dil kimi türk dilinin müxtəlif sferalarına öz müsbət və mənfi təsirini göstərmişdir. Fransız dilindən türk dilinə keçən terminlər müxtəlif elm sahələri ilə əlaqədardır. Məsələn, apatit, aragonit (geologiya), apokrif, antoloji (ədəbiyyatşünaslıq), apostrof, artikulyasiya (dilçilik), aldehit, amonyum (kimya), akardeon, akompanyator (musiqi), antrasit, arduvas (mineralogiya), arterit, bazofobi (tibb), astrofizik, galaksi (astronomiya), alotropi, akselerograf (fizika), amip, antilop (zoologiya), amitoz, alveol (biologiya) anomali, agnosi (psixologiya), ampirizm, amoralizm (fəlsəfə) və s.

Fransız mənşəli sahə terminləri dedikdə isə türk ədəbi dilindəki fransız alınmaları müxtəlif sahələr üzrə qruplaşdırılmış və təhlil edilmişdir. Sahə terminləri dedikdə maliyyə, idman, məişət, texnika, dəniz, nəqliyyat və rabitə, ictimai-siyasi məzmunlu söz və terminlər nəzərdə tutulur. Məsələn, *bankomat*, *adisiyon* (maliyyə işləri), *duayen* (diplomatiya), *adres*, *adaptör*, *abonman* (rabitə), *aksona*, *armator* (dənizçilik), *kolye*, *alyans* (zərgərlik) *amiral*, *garnizon* (hərbi sahə), *bisküvi*, *fritöz* (kulinariya) *dantel*, *büfe* (məişət) *arena*, *homologasiya* (ictimai-siyasi məzmunlu sözlər), *abandone*, *atletik*, *akrobasi* (idman) və s.

Bundan başqa məlum olduğu kimi, hər hansı bir elm sahəsində terminlərin müəyyən edilmiş bir mənası olur. Lakin bəzi hallarda eyni termin bir çox sahələrdə və ya eyni termin eyni sahədə müxtəlif mənalarda işlənir. Fransız dilindən Türkiyə türkcəsinə keçən terminoloji vahidlərin bir qismi də müştərək terminlərdən ibarətdir. Bunlara ortaq terminlər də demək olar. Belə terminlər müxtəlif elm və sahə sferalarında işlənərək mənaca fərqli cəhətlər yaradıblar. Məsələn, “argüman” sözü fransız dilində “argument” sözüdür. Bu sözdən beş mənada müxtəlif sahələrdə istifadə olunur: 1) hüquq sahəsində: dəlil, sübut, əsas; 2) fəlsəfədə: iddia; 3) astronomiya: bərabərləşdirmə və ya göy cisminin hərəkətinə aid hər hansı bir dəyər; 4) riyaziyyatda: dəyişən kəmiyyət; 5) yenə riyaziyyatda: bir cədvəldə hər hansı bir sayın dəyərini tapmaq üçün istifadə olunan rəqəm. Aksiyon fransız dilində «action» termini yeddi sahədə və mənada işlənir. Məsələn: 1) hər hansı bir maddi amilin və ya düşüncənin ortaya çıxması; 2) insan fəaliyyəti və iradəsinin ifşa edilməsi; 3) hərəkət, iş; 4) ticarətdə: sərmayənin bir hissəsi; 5) yenə ticarətdə: hissə sənədi, pay sənədi; 6) teatrda: bir aktyorun səhnə üzərindən hərəkəti, bu hərəkətdən ortaya çıxan inkişaf; 7) teatrda oyunun məzmununu inkişaf etdirən hadisə, hekayə. Belə nümunələrdən çox gətirmək olar, lakin mən müasir türk dilində çox sıx işlənən fransız mənşəli sözləri vermək istərdim.

*asansör* – fr. (*ascenseur*) – lift; *diyet* – fr. (*diète*) – pəhriz; *benzin* – fr. (*bensine*) – benzin; *bikini* – fr. (*bikini*) – çimərlik paltarları; *kuaföz* – fr. (*coiffeur*); *ambulans* – fr. (*ambulance*) – təcili tibbi yardım; *küvet* – fr. (*cuvette*) – ləyən (əl-üz yuyan); *helikopter* – fr. (*hélicoptère*) – vertalyot; *gazoz* – fr. (*gazeuse*) – qazlı su; *misket* – fr. (*mousquet*) – silah; *otel* – fr. (*hôtel*) – otel; *külot* – fr. (*culotte*) – qısa şalvar; *prezses* – fr. (*princesse*) – şahzadə; *mayo* – fr. (*maillot*) – mayka; *monitör* (*moniteur*) – ekran; *plastik* – fr. (*plastique*) – plastik; *makyaj* – fr. (*maquillage*) – makiyaj; *serum* – fr. (*serum*) – sistem (tibb) istasiya – fr. (*station*) – dayanacaq; *otogare* – fr. (*auto-gare*) – vağzal; *bagaj* (*bagage*); *bale* (*ballet*); *banknot* (*bank-note*); *bateri* (*batterie*); *bijuteri* (*bijouterie*); *fayton* (*phaéton*); *gardirop* (*garde robe*); *garson* (*garçon*); *gitar* (*guitar*); *kaktüs* (*cactus*); *lazer* (*laser*); *komando* (*commando*); *mağaza* (*magasin*); *manken* (*manquin*); *maske* (*masque*) və s.

Bu sözlərin sayını çox uzada bilərik, lakin çox işlək olan bu sözləri yazmaqda əsas məqsədim sözlərin içərisində nə qədər çox sözün Azərbaycan dilində də işlədildiyini göstərməkdir. Bu sözlərin çoxunun mənasını bilirik. Azərbaycanlılar XIX-XX əsrlərdə oxumaq, təhsilini artırmaq üçün Fransaya üz tutmuş, Bakıda, Tiflisdə, Rusiyada və bir çox böyük şəhərlərdə olan məktəb və təhsil ocaqlarında fransız dili əsas aparıcı dil kimi tədris olunmuşdur. Hal-hazırda ingilis dili, rus dili öyrənilən əsas dillər olduğu kimi fransız dilini bilmək də təhsilli olmağın göstəricisi kimi qəbul olmuşdur. Bu dövrlərdə hətta indiyə kimi moda, dizayn, parfümeriya, dekor barədə danışarkən mütləq fransız sözlərdən istifadə olunur. Diqqət etdiyimiz kimi bu sözlər özü də fransız dilindən alınmış sözlərdir. Türk dili və Azərbaycan dilinin alınma söz və terminlərini müqayisə etdikdə belə bir qənaətə gəlirik ki, fransız mənşəli terminlər türk dilinə bilavasitə (birbaşa), Azərbaycan dilinə isə daha çox dolaylı yolla daxil olmuşdur. Türk dilindən fərqli olaraq rus dili fransız mənşəli terminlərin Azərbaycan dili terminologiyasına daxil olmasında vasitəçi rol oynamışdır. Hətta fransız dilini bilməyənlər bu sözlərin rus dilindən alınmış sözlər olduğunu zənn edirlər. Türk dilində çox sıx işlənən sözlərin içərisində bizim də işlətdiyimiz nə qədər çox söz olduğunu gördük. Bundan əlavə *ansambl*,

*abunəçi, anket, avtobus, büro, komod, desert, divan, elektrik, fond, lamp, menyü, mineral, partiya, pilot, pyes, restoran, süjet, titul, turist, otel, vizaj, vizajist, stil, park, bulvar* və s. Yəni bu siyahını bir qədər də artırmaq mümkündür. Elə sözlər vardır ki, elmin-texnikanın, modanın inkişafı ilə bağlı olaraq dilimizə keçmişdir. Bəzilərinin öz ana dilimizdə qarşılığı var, bəziləri isə alınma termin kimi qalır və dilimizdə işlədilir.

Türk dilindəsə fransız mənşəli alınma sözlərin sayı o qədər çoxdur ki, müasir gənclər bu sözlərin qarşılığı olduğu halda əcnəbi sözlərin, yəni fransız və ingilis dillərindən alınmış sözlərə üstünlük verirlər. Məsələn, «buluşma» sözü varkən «rendevu» (rendez-vous), «bavul» sözü varkən «valiz» (valise), «şalvar» sözünü işlətmək yerinə «partalon» və s. Bu sözlərin sayını çox uzatmaq olar, lakin türk dilində, yaxud Azərbaycan dilində bu sözlərin qarşılığı varsa ana dilindəki sözlərimizdən istifadə etmək dilimizin pozulmamasına səbəb olar və türkdilli ölkələr arasında olan sözlərin fərqi azaldar. Belə ki, dilimizin inkişafı nəticəsində alınma terminlərin bir hissəsi dilin öz daxili imkanları hesabına düzəldilən neologizmlərlə əvəzlənməyə başlamışdır. Bunun bütün türkdilli ölkələri əhatə etməsi çox məqsədə uyğun olardı.

#### **Ədəbiyyat:**

1. Aksoy Ömer Asım. Gelişen ve Özleşen Dilimiz. Ankara: A.Ü.Basınevi, 1963, 27 s.
2. Xəlilova İ.N. İnternasional terminlər. Bakı: Maarif, 1991, 192 s.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPU, 1987, 84 s.
4. Məmmədova N.Y. Çağdaş Türk dilinə fransız dilinin təsiri. // Filologiya məsələləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2007, № 4, s. 113-122

#### **The words of French origin used in Turkish and Azerbaijani languages**

##### **Summary**

One of the important reasons of enrichment of the language is loanwords in vocabulary of Turkish and Azerbaijani languages. Creation of loanwords in Modern Turkish and Azerbaijani languages is one of the most productive and modern methods. Today there are numerous words of french origin used in this languages.

#### **Слова французского происхождения, используемые в турецком и азербайджанском языках**

##### **Резюме**

Статья посвящена использованию заимствованных из французского языка слов в азербайджанском и турецком языках. Отмечается что, заимствование из других языков является одним из способов обогащения языка. Автором установлено что в настоящее время в турецком и азербайджанском языках используется огромное количество слов, взятых из французского языка.

**Rəyçi: dos. S.Allahyarova**